

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Бездрабко В. В. Термінологічний аспект буття вітчизняного краєзнавства початку ХХ століття // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний збірник. Харків, НМЦ “СД”, 2000. – Вип. 4. – С. 56 – 62.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

В. В. БЕЗДРАБКО

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ БУТТЯ ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВСТВА початку ХХ століття

Питання про те, як слід трактувати і сприймати краєзнавство, ще з моменту його зародження завжди викликало чимало полеміки і дискусій. Початки визначення об'єкта краєзнавства датуються XVIII століттям, але перші помітні спроби витлумачити його належать XIX століттю. Між його різними транскрипціями не існувало конкретного сутнісного розмежування і віддалення. Значний внесок у становлення семантичного осмислення краєзнавства належить освітянам, педагогам, які, керуючись розпорядженнями та інструкціями, наказами і програмами перебудови форми і змісту освітньої системи країни від урядових кіл Російської імперії [1; с. 5, 68, 265–290], намагаючись вирішити проблему усунення одноманітності дидактичних методів, шкільних програм, обмеженості набутих учнями вмінь, навичок у здійсненні мисленневих операцій, апелюють до досвіду західноєвропейської педагогічної науки, що запропонувала школі батьківщинознавство. Особливим успіхом у педагогів Росії користувалися роботи з Vaterlandskunde, heimatsche Altertumskunde видатних науковців А. Брикмана, М. Вебера, Р. Мозера, А. Льозекке, К. Ріттера, А. Роммеля, А. Фінгера та інших представників німецької науки, які характеризували краєзнавство як вивчення історії та географії рідного краю [2; № 7, с. 70–80; № 8, с. 25–38]. З появою у другій половині XIX ст. розробок комплексної теорії у педагогічній науці, за якою доводилися переваги викладання навчального матеріалу на основі певного предмету (для Г. Герберта — на основі географії, Ф. Тішендорфа — історії, К. Ушинського — мови і т. д.), батьківщинознавство було прийняте як варіант злиття (у умовах популярності позитивізму) природничих і гуманітарних наук, основа вивчення соціуму в обмеженому континуумі [3, с. 18–20].

Творча думка Росії, звернувшись до досвіду Західної Європи, творила оригінальні зразки власної культури. Починаючи з 60-х років XIX століття, з'являються окремі книги, брошури, журнальні публікації, присвячені проблемам буття батьківщинознавства в освітній системі, у виконанні вітчизняних представників гуманітарних і природничих наук. Підручники, програми, методичні рекомендації педагогів-теоретиків стосовно його поширення і практикування знайшли підтримку серед педагогів-практиків, а діалог між ними сприяв гуртуванню розмаїтих ідей. «Отечествоведение» Д. Семенова, С. Нікітіна [4], «отчизноведение»

М. Овчинникова, М. Малиніна, М. Весселя [5], «родиноведение» І. Білова, Р. Большта, В. Бітнера, Є. Звягінцева [6], «батьківщинознавство» Олени Пчілки, Лесі Українки, С. Русової [7] та ін. засвідчили понятійну нестабільність означень того, що розумілося як наочний метод викладання, виховний засіб, пропедевтичний курс історії, географії, окремий шкільний предмет, основа студій для більшості навчальних дисциплін [8, с. 12].

Роботи науковців перших десятиліть ХХ століття продовжили розбудову опорних ідей, висловлених раніше, демонструючи складання певних традицій сприйняття батьківщинознавства. Тоді ж з'являється й термін «краєзнавство», «краеведение», перші історичні й історіографічні досліді генези його входження і закорінення в ідейну систему науки Західної Європи, Російської імперії. Особливістю розвитку батьківщинознавства у перше десятиріччя ХХ століття стало переростання камерних масштабів, унаслідок чого дедалі частіше про нього стали говорити як про рух, головною ознакою якого є масовість, а її прикметами — численні випадки заснування нових краєзнавчих осередків, проведення ними зібрань, конференцій, з'їздів, збільшення матеріалів відповідного змісту на сторінках періодики, поява перших монографічних наукових робіт з краєзнавства, запровадження за аналогічною назвою навчального курсу, системи виховних заходів у початковій, середній ланках школи, дошкільних закладах тощо [7, с. 12].

Посиленою була увага до краєзнавчої термінології й у 20-ті роки ХХ ст. Сучасники тієї доби справедливо з цього приводу зазначали, що наполегливі шукання відповіді на питання «Що таке краєзнавство?» носять переважно академічний характер, спалахуючи то на краєзнавчих з'їздах та конференціях, то на сторінках спеціальних книг та журналів, при цьому мало відображаючись на практиці [8, с. 8].

Здобутки російських краєзнавців на теренах складання власної наукової лексики у 20-ті роки були помітнішими і вагомішими, ніж у їхніх колег в УСРР. Розглядаючи стан української краєзнавчої термінології, а на тлі цього — рівень оперування науковцями і аматорами «так званими абстрактними або загальними чи простими ідеями» [9, с. 58], відмічаємо неконкретність, позірність змісту у визначеннях основних її понять. Справедливо вказуючи на важливість упорядкування нормативності термінів задля суб'єктного комунікування, «витворення ... національних форм» науки [10, с. 10], представники вченого світу виступили організаторами відкриття Інституту української наукової мови (1921 р.) [11, с. 96]. Мета його діяльності — наповнити спеціальну лексику загальноприйнятими внутрішнім навантаженням вартостями та вартісною оцінкою у єдиній зовнішній формі.

Визначаючи досягнення у галузі краєзнавчих термінологічних шукань Інституту, як, власне, й інших установ, що займалися цим (інсти-

туції історичної науки здебільшого розробляли теоретичні проблеми регіональної історії, а не історичного краєзнавства, хоча позитивної оцінки у цьому відношенні заслуговує досвід Комісії по складанню історико-географічного словника [12, с. 100]), констатуємо успіхи на теренах географічного краєзнавства. Так, за перші п'ять років праці ІУНМ його структурними підрозділами були підготовлені до друку і видані тримовний словник (терміни подавалися українською, німецькою, російською мовами) фізичної та математичної географії й картографії (у т. ч. й історичної) за авторством проф. К. Дубняка, україно-французько-російський словник А. Носова, загальноекономічний словник О. Синявського та інші книги, у яких досить широко представлена різноматематична, різнооб'єктна краєзнавча лексика [11, с. 96]. Їхні термінопояснювальні тексти володіли високим ступенем репрезентативності останніх десятилень європейської науки, а спроба інтерпретувати різномовні слова в одному досвіді з метою передачі їх єдиного значення підвищувала ймовірність розуміння між суб'єктами науки у парадигмі діалогу. Передача іманентності поняття набуває виразу змісту мислення К. Дубняка, А. Носова, О. Синявського, П. Тутковського, О. Янати та інших авторів, які прагнули до рефлексії здобутків вітчизняної науки через розкриття їх звукового і значеннєвого словесного відображення в їхній мові. Ці термінологічні студії не позбавлені спроб калькування, але введення значної кількості неологізмів, синонімів, омонімів, на думку С. Рудницького, зробило лексично багатими словники, які за кількістю мовних одиниць не поступаються ніяким «поміж слов'янськими» [13, с. 274].

При аналізі стану розробки наукової лексики з краєзнавства 20-х років особливий інтерес являють ті роботи, в яких досліджується стан і намічаються перспективи накопичень знань на цій царині. Мало опанованою, незрозумілою на кінець 20–початок 30-х рр. ХХ ст. залишалася, на думку фахівців, географічно-краєзнавча термінологія [14, с. 30]. Більшістю з них терміни сприймалися як своєрідна форма опису суті, перелік зовнішніх і внутрішніх ознак факту, події, процесу, явища. Якщо краєзнавці-науковці намагалися, принаймні у пояснювальній описовій манері, досягнути реальність, яка позначалася термінами, то краєзнавці-аматори оперували термінологічними одиницями, поданими авторитетними науковими посталями, переописуючи описане ними.

Динамічність науки і мови, якою та говорить, не дозволяє одноактно, тобто раз і назавжди, зафіксувати її термінологію. Але термінологічні розробки забезпечують споживача подібної інформації, закоріненого у своїй історичності, можливістю проникнути в історичність науки за допомогою спеціальної мови. К. Дубняк, виходячи з емпіричної історіографії проблеми, запропонував і аргументував переваги впорядкування української термінології і номенклатури, апелюючи до передових зразків західноєвропейської та всієї східноєвропейської новітньої на-

уки, а не тільки до російської, як здебільшого робилося раніше [11, с. 96]. Ним обстоювалася необхідність складання краєзнавчих словників топонімів (з історичним поясненням до них) різних класифікаційних груп: астіонімів, дрімонімів, драмонімів, гелонімів, лімнонімів, ойконімів, оронімів, урбанонімів, фітононімів, хоріонімів тощо [11, с. 97]. Критичне вивчення інформаційного навантаження топонімів через їх ареальний, історичний, етнічний, статистичний, типологічний, порівняльний аналіз мало, за міркуванням К. Дубняка, пояснити мовні, а отже, й етнічні, а разом з цим і генеалогічні аспекти культури українського суспільства певного просторово-часового етапу і з характерним для нього зразком людської активності, творчості [11, с. 97].

Великі сподівання з приводу упорядкування географічного краєзнавчого термінологічного словника покладалися на структури Українського науково-дослідного інституту географії та картографії, відкритого на початку 1927 року [14, с. 33]. Втім, у 1934 році через репресії проти наукового потенціалу країни провідна новостворена установа географічної науки не встигла реалізувати ряд дослідницьких проєктів, у тому числі й на царині укладання понятійно-категоріального апарату географії загальної, галузевої і регіональної, фізико-географічного, економіко-географічного, історико-географічного (історичного) краєзнавства.

Термінологічні краєзнавчі дослідження 20-х років у межах історії, географії, графофонетичний склад змісту понять отримували трактування також контекстуальним способом: у зв'язку з текстовою системою, у якій вони існують. Тому аналіз уживання авторами краєзнавчих публікацій географічної, історичної регіональної і краєзнавчої термінології ускладнюється без розгляду фабули, сюжетної організації тексту, в якому лише вона є значущою. Інакше кажучи, поняття робить вагомим увесь текст, у якому його використано. Тому, оперуючи лексику А. Анджено, нарративні конструкти та конструкти аргументації, тематичні максими, прагматичні маркери, семантичні парадигми, соціоелективні маркери та риторичні фігури краєзнавчого змісту стануть зрозумілими за умови багатоваріантної дискурсивної практики стосовно нього [15, с. 604].

Значним був внесок педагогічної науки у витлумачення краєзнавства як методу, навчального курсу, виховного засобу, каркасу розбудови навчальної програми.

Пошуки відповіді на питання у 20-на початку 30-х років ХХ ст. яскраво відобразилися на сторінках тематичної періодики, книг. Аналізуючи тексти, можна визначити декілька варіантів відповідей на нього, які не є новим витвором в історіографії:

- 1) наука, що об'єднує природничі та гуманітарні дисциплінарні цикли і спрямована на вивчення певного географічного та історичного регіонів країни, або ж частина фундаментальних наук;
- 2) особлива методична дисципліна;

- 3) науково-педагогічний наочний метод, що дає змогу вивчати батьківщину;
- 4) виховний засіб у формуванні нової людини та громадянського суспільства;
- 5) наукове всебічне пізнання краю;
- 6) форма масової діяльності у вивченні рідного краю. Всі ці визначення, співіснуючи, взаємодоповнювали і взаємозбагачували одне одного, малюючи поліфонічну картину ставлення науковців та громадських кіл до змісту і ролі краєзнавства 20-х років [16].

Використовуючи надбаний у ході дослідження досвід, констатуємо, що українське краєзнавство 20–початку 30-х років стало резервуаром конкретизованих, загальних принципів марксизму і позитивізму, неоромантизму і неопозитивізму. У рамках марксизму доводиться зверхність матеріальної (виробничої) практики в краєзнавстві над духовною (теоретичною), демонструється ставлення до краєзнавчих знань як до зумовленості економічним і культурним розвитком суспільства. За цих обставин краєзнавство сприймається не тільки як результат іманентного розвитку науки, а й виступає окремою деталлю відображення розгортання взаємозв'язку її з соціумом. У краєзнавстві інтроєцируються ідеї позитивізму і неопозитивізму. Воно стало втіленням прагнення позитивістів розбудувати на базі конкретних наук синтетичну систему теорії наукового пізнання і її реалізації в регіонально обмежених рамках. Від них у краєзнавстві посилена увага до факту, достатність його пояснення з відповіддю на питання «як?» і, зрештою, логічний емпіризм в історико-географічних, етнографічних, фольклористичних, діалектологічних та інших краєзнавчих дослідженнях. Неоромантизм відгукнувся у краєзнавстві передусім у його історичному складнику, а з цим — в екзистенціальному тлумаченні історичного знання: усвідомлення культурної самотності виявів людської життєдіяльності в межах певного регіону, іронізація над винятково раціональним поясненням розвитку «Я» і «Ми». Вказані течії об'єктивізували і суб'єктивізували, абсолютизували і співвідносили краєзнавче знання; єднали емпіричний і теоретичний, індивідуальний і колективний рівні дослідження; визначали його місце в системі науки і суспільстві.

Література

1. Демков М. И. История русской педагогики: В 3 т. Т. 3. — М., 1909.
2. Шульце Ф. История развития родиноведения // Естествознание и география. — 1904. — № 7; № 8.
3. Кагаров Е. Комплексная система преподавания в германской школе // Просвещение Донбасса. — 1924. — № 5–6.
4. Никитин С. Отечествоведение: В 4 вып. — М., 1875. — Вып. III; Семенов Д. Отечествоведение: В 5 т. — М., 1864–1878.

5. *Вессель Н.* Местный элемент в обучении // *Учитель*. — 1862. — № 17; № 18; *І. Ш.* Новый способ изучать Россию // *Отечественные записки*. — 1864. — Т. *CLV*; *Малинин Н.* Беседы о наглядном обучении и отчизноведении. — М., 1883; *Овчинников М.* О преподавании отчизноведения // *Детский сад*. — 1873. — № 2–10; *Його ж.* Элементарное обучение: Об элементарном преподавании географии (отчизноведение). — М., 1894 та ін.
6. *Белов И.* Руководство к родиноведению. Ознакомление ребенка с окружающим его миром при посредстве наглядного обучения. — СПб., 1875; *Белох П.* Учебник всеобщей географии. — СПб., 1878; *Ряднов В.* Уроки родиноведения и элементарный курс отечественной географии. — СПб., 1874; *Звягинцев Е.* К вопросу о преподавании истории и географии // *Вестник воспитания*. — 1896. — № 1 та ін.
7. *Бездрабко В.* Досвід історіографії з актуальних питань краєзнавчої педагогіки // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. праць молодих вчених*. — Х., 1998. — Вип. 3.
8. Книга краеведа / *Гейнике Н. А., Елагин Н. С., Зимин Н. П., Соловьев К. А.* / Под ред. *Н. А. Гейнике*. — М., 1927.
9. *Бергсон А.* Вступ до метафізики // *АСЛКД ХХ ст.* — Львів, 1996.
10. *Яната О.* Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання відділу природничих наук Українського наукового товариства // *ВП*. — 1921. — № 1.
11. *Дубняк К.* Стан і завдання української географічної термінології // *Записки УНДІГК*. — 1928. — Вип. 1.
12. *Верменич Я. В.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // *УІЖ*. — 1998. — № 2.
13. *Рудницький С.* Досягнення географії України в десятиріччя Жовтневої революції // *ВП*. — 1927. — № 5–6.
14. *Рудницький С.* Завдання Українського Географічного Інституту і його видавництв // *Записки УНДІГК*. — 1928. — Вип. 1.
15. Термінологічний словник: Мовлення (*parole*) // *АСЛКД ХХ ст.* — Львів: Літопис, 1996.
16. *Анциферов Н.* О методах и типах историко-культурных экскурсий. — Пг., 1923; *Байсутов Н.* Начатки краеведческой работы. — М., 1926; *Вернадский В. И.* Очерки и речи: В 2 т. — Пг, 1922. — Т. 1: Об изучении естественных производительных сил России; *Ветухов О. В.* Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства // *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Етнологічно-краєзнавча секція*. — 1927. — Кн. 1; *Вишневский Б. Н.* Краеведение, его задачи и культурное значение. — Казань, 1921; *Вопросы краеведения: Сб. статей*. — Н. Новгород, 1923; *Вопросы страноведения: Сб. ст.* — М., 1925; *Гревс И. М.* Краеведение в современной герман-

ской школе. — Л., 1926; *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // *Вісник НАН України.* — 1994. — № 9–10; *Дзенс-Литовский А. И., Абрамов И. С.* Познание местного края. — Л., 1925; *Дзенс-Литовский А., Дорогутин Н.* Первые шаги краеведа. — Иваново-Вознесенск, 1926; За большевистскую партийность в краеведении: Сб. ст. — М., 1931; *Звягинцев Е. А.* История в народной школе. — М., 1918; *Катинський М.* Основи сучасного краєзнавства і як вони переломлюються в школі // *Радянська освіта.* — 1926. — № 6–7; *Кисловский С. В.* Краеведение, культурная революция и социалистическое строительство. — Кашино, 1928; *Март Н. Я.* Краеведческая работа // *Научный работник.* — 1925. — № 1; *Матвієнко-Гарнага Ф. Т.* Краєзнавство і краєзнавча робота. — Х., 1930; *Муратов М. В.* Изучение местного края. — М., 1930; На путях краеведения: Сб. ст. — М., 1926; *Новоселов Ф. П.* Изучение местного края в школе. — М., 1925; *Постоев П.* Підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи. — Житомир, 1926; *Семенов-Тянь-Шанский В. П.* Район и страна. — М.; Л., 1928; *Смидович П. Г., Кржижановский Г. М.* Социалистическое строительство и краеведение. — М., 1930; *Толстов С.* Введение в советское краеведение. — М.; Л., 1932; Экскурсии в культуру: Сб. ст. — М., 1925 та ін.